

N AXÇIVAN DIALEKTİNDƏ QOHUMLUQ BİLDİRƏN SÖZLƏR

Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər, rayon və kəndlərindən toplanmış qohumluq bildiren dialekt terminlər belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, dialekt və şivələrimizdə xalqımızın tarixi keçmiş, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl Türk-Azərbaycan mənşəli dialekt sözləri ön planda durur. Tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan sözlər ya eyni semantik yüklə, ya da fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə işlədilir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün dialekt və şivələrdən alınan nümunələrə müraciət edək.

Bəşər övladı var olduğu gündən onlar arasında qohumluq münasibətləri mövcuddur. İnsanlar bu münasibətlərdə müxtəlif terminlərlə bir-birlərinə müraciət etmişlər. Naxçıvan dialektində işlənən qohumluq terminlərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə mövcuddur. [7, s. 71] Lakin bəzi terminlər də vardır ki, onlara nə ədəbi dildə, nə də Azərbaycanın müxtəlif regionlarında təsadüf olunur.

Naxçıvan dialektində işlənən qohumluq terminlərini ümumi əhəmiyyətə uyğun olaraq; qan qohumluğu və nigah qohumluğu bildiren terminlər kimi, iki qrupa ayırmaq olar. [3, s. 181]

Naxçıvan Muxtar Respublikasının bəzi rayon və kəndlərində ataya - dədə, qağa, qadam, aqa, ava, aba, abba, ədə, əyə, dadaş, xüsusilə, seyid ailələrində ağa, ruslardan "yadigar" qalma papa; anaya - mama, nənə, aba; böyük qardaşa - dadaş, ədə, daha çox Şahbuz və Şərur rayonunun kəndlərində qağa; kiçik qardaşa isə - qaqaş (əzizləmə mənasında) deyirlər. Bibi və xalaya - aba (Ordubad); ananın kiçik qardaşına - dayday, dayı arvadına - daycanı, əmi arvadına - əmcanı, əmdostu, əmmə; başqa variantda bibi, dayıdostuna da əmmə deyilir [2, s. 40] O cümlədən, bibi-oğluna - ədə (Şahbuz); əmioğluna, dayıoğluna - mirzə (Qaraçuq, Qaraxanbəy, Bulqan); nənyə - ana, əzizləmək mənasında - cici mama, ananın atasına - maçı nənə; babaya - ata, dədə, ağa, başqırd və qaxaxlarda isə böyük sözünə başqa variantla ağay [4, s. 9] kimi də işlədilir; bunlardan əlavə bir tayfa və nəslin bir neçə nəsəl əvvələ dayanan ağsaqqalına - Cəddə baba deyirlər. Cəddə babanın nəslinin davamçıları - övlad, nəvə, nəticə, kötüçə, yadıca, sədiçə, iticə və s. kimi sıralanır.

Ailədə olan övladların neçənci övlad olduğunu

da maraqlı terminlərlə xarakterizə edirlər. Məsələn: ilk övlada - gözün ilk avı; sonuncu övlada isə - son-beşik, bəzənsə bənzətmə vasitəsilə halvaqapan və ya axır-uxur, nisbətən yaşlı ailədə doğulan uşağa isə cənəzə zıncırovu deyirlər.

Aparılan tədqiqat zamanı diqqətçəkən Naxçıvan MR-nın Ordubad rayonunun ərazisində nikah qohumluğundan yaranan terminlərdir. Qız alıb-verən ailələr biri-birinə quda deyir. Gəlin hörmət əlaməti olaraq böyük qayına - mirzə; qayın arvadına - mirzəcanı; kiçik qayınarvadına - gəlinba; böyük baldıza - şahbacı; qarşılıq olaraq gəlinə də getdiyi evlərdə müraciətin müxtəlif formalarında bacı, gülbacı, güba (Şərur), gəlinbacı, şahbacı, gəlinba; böyük qardaşın arvadına - sonacanı, aba (Ordubad); qız tərəfi oğlana giyöv, kürəkən, qızın qardaşları yeznə deyirlər. (Bu fars dilində işlətmək, işləyən sözündən götürülmüşdür). Bir ailədən qız alanlar biri-birinə bacanaq, bir kişinin iki nikahlı (kəbinli) arvadı isə günü, günübacı sayılır. Toy günü gəlini oğlan evinə aparan qadına yengə deyirlər. Bu dialekt terminin, sadəcə, Naxçıvan ərazisində və Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yalnız bir mənası var: bu sözü əslində Türk xalqlarında qardaş arvadı, əmi və ya dayı arvadına, ayrıca ərinin özünə dost bildiyi başqa birinin arvadına da ehtiram göstərərək deyirlər. Bu termin Naxçıvan ərazisində yalnız ilk variantdakı mənası ilə işlənir. Əslində nəzərə alsaq ki, elə toy günü gəlini bəy evinə ən yaxın, özündən böyük olan qohumları aparır, deməli, bu söz hər iki variantdakı mənanı özündə birləşdirir.

Qohumluq terminlərinin bir qismi -lıq şəkilçisi vasitəsilə, yəni morfoloji yolla yaranır. Məsələn: atalıq, analıq, qızlıq, oğulluq, övladlıq və s. bu kimi

terminlər ögeylik münasibəti bildirir. -lıq şəkiləsi ilə düzəln qaradaşlıq, bacılıq, dostluq və s. kimi terminlər vardır ki, bunlar dostluq, yaxınlıq mənasını ifadə edir.

Adətə görə qohumluqların ən müqəddəsi hesab olunan kirvəlikdir. Öz oğul övladını qohumunun və ya özünə məhrəm bildiyi yaxın dostunun qucağına qoyan ailələr bir-birlərinə kirvə, kirvə arvadına isə kirvədostu, kirvəcanı (Ordubad) deyir. Dialekt terminləri bəzən mənə və işlənmə sərhədinə malik olurlar, yəni bir-birinə çox yaxın kənddə bir termin başqa mənə, digər kənddə isə fərqli mənə ifadə edir.

Bizim bəzi rayon və kəndlərimiz vardır ki, orada nəsilde və tayfada ən çox hörmət göstərilən adama da mirzə, dadaş, aqa (Biçənək), qağa və s. deyərək xətirini öziz tuturlar.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz dialekt terminlərin bəziləri ümumişlək olsa da, bir qismi tək-tək ailələrdə işlənir. Araşdırmalar göstərir ki, ucqar bir dağ kəndindəki ailədə işlədilən bir dialekt terminde və ya dialekt bir sözdə tarixi dövrlərin izləri var.

Yaşlı adamlar bəzən körpə, balaca uşağın ağılna, düşüncə tərzinə heyrətlənəndə ona "Elə bil əkə-bükə (və ya əkə-ükə) adamdır" - deyirlər. Bu sözün etimologiyasını araşdırdığımızda görürük ki, əkə-ükə özbək dilində böyük qardaş [4, s. 71], ükə isə uyğur türkçəsində böyük deməkdir [4, s. 203]. Deməli, bu günə qədər xalq arasında bu sözün ifadəsi elə eyni türk xalqlarındakı leksik-semantik, həm də fonetik formasını qoruyub saxlayaraq bənzətmə məqsədi ilə işlədilir. Dadaş - Türkiyədə, xüsusilə, Ərzurum vilayətində böyük qardaş, ümumiyyətlə, doğu tərəfində başqa variantda qardaş, ikinci variantda isə dəliqanlı,

babağid (güclü, qüvvətli, qorxmaz gənc adam) [6, s. 113] mənasını daşıyır. Əbə - isə qədim türklərdə uşağın göbəyini kəsən ev mamaçasına deyilib. Bu söz hələ də Anadoluda türkçəsində - ebe [6, s. 147] (bəzən anaya və nənəyə də deyilir), başqırlarda - əbi [5, s. 51], türkmən [4, s. 647], qazax variantlarında ene, qırğız variantında isə əye [4, s. 646] kimi formalaşmış. Türk ləhcələrinin çoxunda əbə və ya əbəvəyin [6, s. 147] valideyn, ata və ana mənasını daşıyır.

Ailə üzvlərinə, yaxın qohumlara adı ilə deyil, dədə-babadan qalmış müxtəlif terminlərlə mürciət etmək bizim xalqımızın özündən böyüklərə hörmətlə yanaşmasından və mədəni keçmişə malik olmasından xəbər verir. Adətə görə ailənin ilk övladının mürciət forması ondan sonrakılar üçün adət halını alır. Bəzən bir tayfanın belə ümumi termininə çevrilir. Körpələr yeni dil açanda onu elə öyrətmək lazımdır ki, bizim ümummillik prinsiplərimizə, sarsılmaz özlülə sahib olan qədim keçmişimizə uyğun olsun. Öz doğmalarımıza yad dildə mürciət etməyə.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt leksikasındakı qohumluq terminlərinin müasir vəziyyəti və etnik tərkibi haqqında verdiyimiz qısa məlumat onun ümumi mənzərəsi barədə təsəvvür yaradır. Dialekt və şivələrin terminoloji kütləsində hələ üzə çıxmamış, araşdırılmamış əsl Türk-Azərbaycan qatı yaşayır ki, bunların öyrənilməsi Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasını təsvir etmək və ədəbi dil tarixini müəyyənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

● Zülfiyyə İSMAYIL,

AMEA Naxçıvan bölməsinin əməkdaşı

Ədəbiyyat

1. Bozkurt F. Türklərin dili. Ankara, 1999.
2. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Atilla, 2001.
3. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
4. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüyü. I dizim. Ankara, 1991.
5. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüyü. II dizim. Ankara, 1992.
6. Korkmaz A., Korkmaz M. Türkçe sözlük. Ankara, 1994.
7. Naxçıvan MSSR dialekt və şivələri. Bakı, 1962.

Резюме

РОДСТВЕННЫЕ СЛОВА В НАХИЧЕВАНСКОМ ДИАЛЕКТЕ

В данной статье анализируются родственные связи диалектов Нахичеванской Автономной Республики. Автор показывает, что появление родственных диалектов были связаны отношениями между членами семьи, которые созывали их не собственными именами, а словами которые обозначали уважение и поклон.